

Sinka Zsófia – Vadai István

FÁTÓL AZ ERDŐT

Balassi Bálint istenes énekeinek szövegkritikai problémáiról

1. A fa

Ebben a dolgozatban Balassi Bálint istenes énekeinek nyomtatott hagyományával foglalkozunk. Azt a gyűjteményt, melyben ezek a versek ránk maradtak, általában csak *Istenes énekek* címmel szokás emlegetni, és az egyszerűség kedvéért gyakran mi is így járunk majd el. A kis 12-edrét formátumú nyomtatvány első megjelenésétől, 1632-től kezdve hatalmas népszerűségnek örvendett, pontosan 50 kiadásáról van tudomásunk a 17–18. századból.¹ A gyülekezeti énekeskönyvek mellett ez a magánajtatosság céljait szolgáló kis könyvecske volt a korszakban leggyakrabban kiadott énekgyűjtemény.

Az *Istenes énekek* cím azonban nem pontos, és valójában több különböző tartalmú kiadást takar. Az egymással rokonságban álló nyomtatványok több költő műveit tartalmazzák, és az idők folyamán számos átszerkesztésen, bővítésen mentek keresztül. Abban mindegyikük megegyezik, hogy törzsanyagukat Balassi Bálint és Rimay János istenes énekeinek gyűjteménye alkotja. Ám a két költő versei először összekeverve jelentek meg (*rendezetlen* vagy *összevegyítő kiadások*) ezzel a címmel: *Az néhai tekintetes és nagyságos vitéz úrnak, Gyarmati Balassa Bálintnak istenes éneki*. Csak később alakult ki az a kiadástípus, mely elkülöníti Balassi és Rimay verseit (*rendezett* vagy *szétválasztó kiadások*), ennek megfelelően a cím is kibővül: *A néhai tekintetes, nagyságos vitéz úrnak, Gyarmati Balassa Bálintnak, és ama jó emlékezetű néhai nemzetes Rimay Jánosnak, igaz hazafiainak, és a magyar nyelv két ékességének istenes éneki*. Eleinte a két költő énekei mellett protestáns gyülekezeti énekek kaptak helyet. Később a katolikus kiadásban Nyéki Vörös Mátyás, a protestáns kiadásokban pedig Pécseli Király Imre énekeivel bővítették a gyűjteményt. A gyülekezeti énekeket egy idő után elhagyták, benn maradt a kötetben azonban egy több szerző műveiből álló vegyes énekcsoport. Az egész kötetet prózai imádságok zárták, ám ebből is két félélt figyelhetünk meg, a rendezetlen kiadások végén az *Isten eleibe felbocsátandó áhítatos imádságok* gyűjteményét találjuk, ezt a rendezett kiadásokban felváltja a *Via Jacobaea, azaz Jákob pátriárkának oly úta, mely minden úton járó s bújdosó igaz izraelitákat bátorságos és boldog derék útra igazgat, egynehány oktató regulák és istenes imádságok által*.

¹ Teljes listájukat lásd: H. HUBERT Gabriella, *A sajkakazai Radvánszky-könyvtár története*, Szeged, 1998. Függelék: *Balassi és Rimay Istenes énekeinek kiadásai*, 109–118.

Ez a hevenyészett áttekintés is jól mutatja, hogy az *Istenes énekek* cím csak gyűjtőfogalomként használható, az egyes kiadások pedig gyakran lényegesen különböznek egymástól. Ennek megfelelően a modern Balassi- és Rimay-filológia különféle típusokba sorolta a különböző tartalmú kiadásokat. Az egyes kiadástípusok és kiadások egymáshoz való viszonya azonban korántsem volt egyértelmű, és teljes bizonyossággal még ma sem tekinthető annak. Nem ismerjük az összes kiadást, némelyiknek csak a híre maradt fenn, némelyiknek (talán) még a híre sem. A meglévő kiadások alapos szövegkritikai vizsgálata sem történt meg maradéktalanul. Ezért aztán az egyes kritikai kiadások sem nyújthattak, és talán ma sem nyújtanak minden tekintetben megbízható szöveget sem Balassi, sem pedig Rimay verseinek kiadásakor. A szövegkritikai igényű kiadások szerkesztői, Szilády Áron, Radvánszky Béla, Dézsi Lajos, Eckhardt Sándor az *Istenes énekek*nek csak azokra a példányaira támaszkodhattak, melyek a modern kiadás összeállításakor már ismertek voltak, és ebből kifolyólag a kiadások egymáshoz való viszonyát is különbözőképpen ítélték meg. Nézeteik ma már csak részben állják meg a helyüket, sokszor már érvényüket veszítették az újabb adatok tükrében. Klaniczay Tibor Eckhardt Sándor kiadásairól írott *Hozzászólása*² pedig arra figyelmeztet, hogy a meglévő adatok birtokában sem bízhatunk meg a kritikai kiadások szövegében. Mégis érdemes ezeket a nézeteket sorra vennünk, mert csak így válik követhetővé, hogy miként alakult ki az *Istenes énekek* bonyolult leszármazási ágrajza.

Balassi Bálint verseinek első teljesnek nevezhető kiadása Szilády Áron nevéhez fűződik.³ Az 1879-ben megjelent kötet előszavában beszámol arról, hogy az *Istenes énekek* mely kiadásait ismeri. Felsorolását szemügyre véve megállapíthatjuk, hogy két valóban meglévő rendezetlen kiadást tartalmaz, egy bártfai (1630-40 körül) és egy kassai (1665) edíciót (a felsorolásban 3. és 5.). Ezek közül a Balassi-kiadás jegyzetei rendre a korábbi, bártfai kiadás szövegváltozatait említik. Hasonló a helyzet a rendezett kiadásokkal. Ezek közül Szilády idejében az 1676-os pozsonyi kiadás volt a legkorábbi meglévő kiadás, így Balassi-kiadásának jegyzeteiben rendre ennek a szövegváltozatait tünteti fel, a későbbieket pedig sehol nem említi. Nem tulajdonít jelentőséget annak sem, hogy az 1676-os pozsonyi és a későbbi lőcsei kiadásokban (6., 9., 12., 13.) található hosszú argumentumok helyett a kolozsvári és debreceni kiadásokban (8., 10., 11.) rövid verses summák állnak. Sztemmát ugyan nem rajzol, de eljárását megfigyelve világos, hogy lineáris szövegleszármazást gondolt el mind a rendezetlen, mind pedig a rendezett kiadások esetében.

1904-ben rendezte sajtó alá Radvánszky Béla a *Rimay János munkái* című kötetet.⁴ Ennek terjedelmes függelékeként látott napvilágot Dézsi Lajos alapvető összeállítása, a *Balassa és Rimay „Istenes énekei”-nek bibliográfiája*. Ebben Dézsi is felsorolja az akkor ismert összes *Istenes énekek* kiadást, és négy kiadástípust különít el: a) *bártfai típus*, b) *lőcsei típus*, c) *kolozsvári vagy debreceni típus*, d) *kombinált*

² KLANICZAY Tibor, *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*, MTA I. OK, 1957, 265–338.

³ GYARMATHY BALASSA Bálint *költeményei*, kiad. SZILÁDY Áron, Bp., 1879.

⁴ RIMAY János, *Munkái*, kiad. RADVÁNSZKY Béla, báró, Bp., 1904.

típus. A típusok elkülönítése jól mutatja, hogy Dézsi igyekezett áttekinteni a kiadások közötti genealógiai kapcsolatokat. Noha sztemmát ő sem rajzol, munkájának gondolatmenetéből világosan kivehető, hogy a lineáris leszármazás helyett már egy bonyolultabb rendet gondolt el. Nem utal semmi arra, hogy az egyes típusokon belül az időrenden kívül bármilyen más rend uralkodna, az egyes típusok azonban egymással nem keveredhetnek még akkor sem, ha időrendben felváltva követik egymást. Nagyjából úgy gondolhatjuk el tehát a meg nem rajzolt leszármazási ábrát, mintha a rendezetlen kiadások lineáris vonalán a negyedik váradi kiadástól kezdve két külön ág indulna el, a lőcsei és a kolozsvári típus önálló vonala. Ez a két vonal csak egyetlen egyszer, az 1702-es kombinált típusú kiadás esetében kontaminálódott. Mai tudásunk szerint a rendezetlen kiadások helyzete ugyan valamivel bonyolultabb ennél, de a rendezett kiadások egymáshoz viszonyított helyzetét lényegében már Dézsi Lajos bibliográfiája is helyesen ábrázolja.

Az *Istenes énekek* kiadástörténetének kutatásában jelentős fordulatot hozott Varjas Béla felfedezése. 1940-ben Marosvásárhelyen rábukkant arra a bécsi kiadásra, melyet az 1699-es nagyszombati kiadás a címlapján említ.⁵ E címlap és így kiadási év nélküli példányt tekintette Varjas, és az ő nyomán Eckhardt is az addig előkerült kiadások közül a legkorábbinak, sőt egyenesen az *Istenes énekek* első kiadásának.⁶ Így értelmezték a nagyszombati 1699-es kiadás címlapján olvasható megjegyzést, miszerint az a „bécsi első edíció” alapján készült. A bécsi kiadás több ponton is jelentősen eltér a korábban ismert kiadásoktól. Katolikus kiadás, és ennek megfelelően a protestáns hangvételű darabokat is tartalmazó vegyes énekrészt elhagyja, helyette Nyéki Vörös Mátyás vallásos énekeit tartalmazza. A betűtípusok és a fametszetek vizsgálata alapján Jenei Ferenc mutatta ki, hogy ez az edíció Ferencffy Lőrinc nyomdájában készült.⁷

Balassi Bálint munkáinak harmadik kritikai kiadása, a *Balassi Bálint összes művei* Eckhardt Sándor munkája.⁸ Ennek első kötete 1951-ben, második kötete pedig 1955-ben jelent meg. Ezzel a kiadással szinte párhuzamosan, ugyancsak 1955-ben adta ki Eckhardt *Rimay János összes műveit*.⁹ Eckhardt kritikai kiadásaiban szintén felsorolja az *Istenes énekek* akkor ismert kiadásait. Sztemmát ő sem rajzol, de megjegyzéseiből világos, hogy a rendezetlen kiadások esetében lineáris szövegleszármazást gondolt el, melyben a meglévő példányok: bécsi – bártfai – kassai sorrendben követik egymást, ezért a versek kiadásánál a bécsi rendezetlen kiadás alakjait vette első helyen figyelembe. A rendezett kiadások két típusa közül ő is a lőcsei típust részesítette előnyben, vélhetően a versek előtti hosszú argumentumok

⁵ VARJAS Béla, *Balassa Bálint istenes énekeinek első kiadása*. Bp., 1940 (OSZK Kiadványai, XI).

⁶ VARJAS Béla, *Balassi Bálint Istenes énekeinek első kiadása*, MKSz, 1940, 105–126; BALASSI Bálint, *Összes művei I.*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951.

⁷ JENEI Ferenc, *Az első Balassi-kiadás történetéhez*, It, 1952, 343–346; JENEI Ferenc, *Ferenczffy Lőrinc nyomdájának történetéhez*, MKSz, 1961, 297–308.

⁸ BALASSI Bálint, *Összes művei I–II.*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, 1955.

⁹ RIMAY János, *Összes művei*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955.

megléte miatt, részben pedig az időrend miatt, hiszen a kritikai szöveg megjelenésének az idején a legkorábbi meglévő példány a lőcsei 1670-es volt.

Eckhardt kritikai kiadásait 1957-ben Klaniczay Tibor alapos bírálatban részletezte.¹⁰ Tanulmányában áttekinti a Balassi- és Rimay-filológia addig megválaszolatlan, vagy hibásan megválaszolt kérdéseit, és teljesen új képet alkot a versgyűjtemények hagyományozódásáról. Klaniczay felismerte, hogy a két legkorábbinak tekintett kiadás nem származhat egymásból. A bártfai kiadás nem követheti a bécsit, ahogyan ezt Eckhardt vélte, de megfordítva sem lehetséges, a bécsi sem származhat közvetlenül a bártfaiból. Szövegkritikai érvei mellett a kiadások szerkezetében figyelt meg olyan eltéréseket, melyek csak másképp magyarázhatóak. Léteznie kellett egy olyan őskiadásnak, mely vegyes énekrészében még sem Nyéki Vörös Mátyás, sem pedig Pécseli Király Imre énekeit nem tartalmazta, és amelyre a szóban forgó meglévő példányok egymástól függetlenül mennek vissza. E mellett az elveszett őskiadás mellett számos érv felhozható. Klaniczay ezeken kívül még kéziratos bizonyítékot is szolgáltat. Rámutat arra, hogy a *Tholnay Ferenc énekeskönyv* néhány utólagos bejegyzése megőrizte az elveszett őskiadás emlékét, néhány ének előtt éppen erre tartalmaz hivatkozásokat. Az elveszett őskiadás feltételezésével, és a bécsi és bártfai kiadások független leszármaztatásával Klaniczay jól meg tudta magyarázni a kötetek szerkezetében és szövegváltozataiban megfigyelhető anomáliákat.

Klaniczay tanulmányának az eredménye, hogy már nem csak a rendezett kiadások különülnek el két ágra (lőcsei típus – kolozsvári típus), hanem a rendezetlenek is (bécsi típus – bártfai típus). Az általa közölt szemma azt is mutatja, hogy Klaniczay a lineáris leszármazás helyett egy elágazásokat is tartalmazó megoldást javasol. Csak az elágazások teszik lehetővé, hogy egy viszonylag kései kiadás (mondjuk az 1699-es nagyszombati) közvetlenül a tényleges forrásához (a bécsihez) kapcsolódjon, kikerülve az összes többi (idő közben már részben rendezetté vált) kiadást.

A rendezett váradi kiadás létrejöttét Klaniczay úgy tartja magyarázhatónak, hogy Szenci Kertész Ábrahám, a váradi nyomdász hiteles Balassi- és Rimay-kéziratokhoz jutott, s ezek alapján különítette el a két költő verseit. A kéziratok azt is lehetővé tették, hogy számos ponton *javítsa* a korábbi kiadások hibáit, ezért a rendezett kiadások – noha időben későbbiek – szövegkritikailag értékesek. A versek azon csoportjánál, ahol Szenci Kertész saját kéziratra támaszkodhatott, és a rendezetlen és rendezett kiadások szövegei eltérnek egymástól, a fenti gondolatmenet értelmében a modern kiadó választása fakultatív válik. Klaniczay ezeknél a szövegeknél az 1670-es lőcsei kiadást jelölte meg elsődrendű szövegforrásként (melynek sajtóhibáit az 1955-ben előkerült 1671-es lőcsei kiadásból lehet elvégezni).

Köszeghy Péter 1976-ban tette közzé azt a felfedezését, hogy Dézsi Lajos hagyatékában ránk maradt négy olyan töredékes *Istenes énekek* kiadás, melyeket korábban senki nem azonosított, és a bibliográfiákba sem kerültek be. A négy példány közül

¹⁰ KLANICZAY, *i. m.*

az egyik szövegkritikailag igen értékesnek minősíthető, mert vélhetően a kolozsvári típus legkorábbi példányának töredéke.¹¹ A meglévő kolozsvári példányokkal való összevetés arra mutat, hogy számos helyen ez a töredék hozza a legjobb alakot. Pontosán datálni ugyan nem sikerült, de könnyen elképzelhető, hogy időben megelőzte a legkorábbi, 1670-es lőcsei kiadást. Ezért Kőszeghy arra is figyelmeztet, hogy a lőcsei típus mellett a kolozsvári típust is ugyanolyan súllyal kell figyelembe venni a szövegkritikai vizsgálatoknál.

Kőszeghy szemtmája feltételezi, hogy Dézsi elképzelésének megfelelően valóban négy váradi kiadás volt, de legalábbis azt, hogy egynél több rendezett váradi kiadás létezett. Ezen a ponton 1983-ban Szentmártoni Szabó Géza eltérő megoldást javasolt.¹² Véleménye szerint csak két váradi kiadás létezett, egy rendezetlen és egy rendezett. Visszatér tehát Szilády azon nézetéhez, miszerint a pozsonyi 1676-os kiadás címlapján szereplő „váradi negyedik editio szerint” kifejezés az összes kiadás közötti negyedik helyet jelenti. Vagyis Szenci Kertész Ábrahám nem tudott a katolikus bécsi kiadásról, így saját kiadását negyediknek hitte. Ehhez a gondolatmenethez az is szükséges, hogy a Klaniczay által rajzolt szemtmáról töröljük a bártfaiból származó kérdőjeles lőcsei kiadást, s helyette az őskiadást tekintjük Lőcsén keletkezettnek.

Kőszeghy Péter egy 1985-ös tanulmányában a rendezetlen kiadások létrejöttét vizsgálta.¹³ Az *Istenes énekek* szemtmájának ügyében ez a tanulmány két javaslatot fogalmaz meg. Az első a *Lelkemnek hozzád való buzgó könyörgése...* kezdetű Balassi-ének kétszeres közlésével kapcsolatos. Ez a vers ugyanis szerepel a kiadások Balassi-részében és a kötetek vegyes énekrészében is. Erre már Klaniczay Tibor is felfigyelt,¹⁴ Kőszeghy pedig csak úgy tartja megmagyarázhatónak a dolgot, ha felteszi, hogy az őskiadás, és az ágrajzon közvetlenül belőle leágazó bécsi és bártfai kiadások közé felveszünk egy eddig ismeretlen kiadást is. Ebben kellett volna a kiadónak a Balassi-verssel bővítenie az őskiadást, s az ő tévedése folytán jöhetett létre a kettős közlés. E hipotézist kissé bizonytalanak érezzük.

Kőszeghy másik javaslata az 1665-ös kassai kiadás leszármazására vonatkozik. Véleménye szerint ez nem a rendezetlen bártfai kiadás leszármazottja, hanem talán a ránk nem maradt váradi rendezetlen kiadásból ered. Addig a pontig egyetértünk Kőszeghy Péter véleményével, hogy a kassai kiadás lapszámozásánál megfigyelhető anomália miatt a kiadás leszármazása bizonytalan. Mi azonban más módon próbáljuk magyarázni e kiadás létrejöttét. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy a bártfai és kassai kiadások egymástól függetlenül származnak le az elveszett lőcsei és váradi rendezetlen kiadásokból.

1995-ben Hubert Gabriella és Szentmártoni Szabó Géza az MTA Könyvtárában egy olyan 8 levélnyi nyomtatványtöredéket találtak, mely minden valószínűség sze-

¹¹ KŐSZEGHY Péter, *Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról*, ItK, 1976, 714–719.

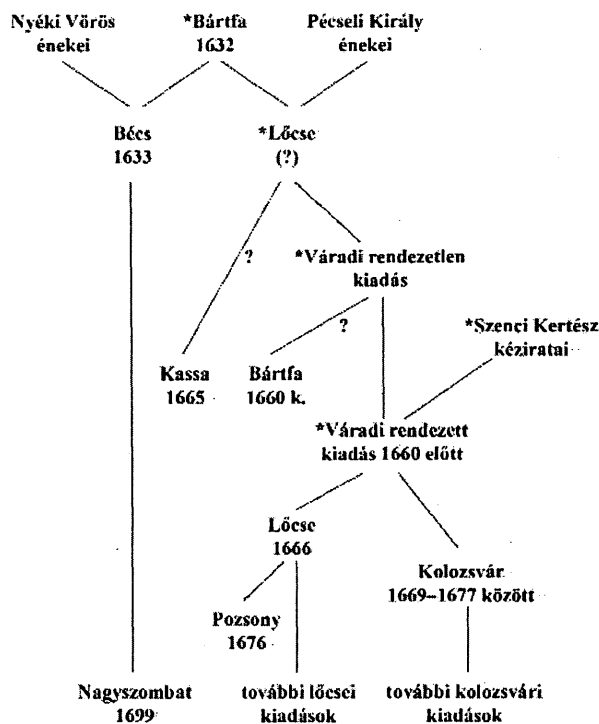
¹² SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei*, Bp., 1983 (kísérő tanulmány a kolozsvári 1701-es *Istenes énekek* kiadás hasonmásához, Bp., Helikon, 1983)

¹³ KŐSZEGHY Péter, *A Balassi-szöveg hagyomány néhány kérdéséről*, ItK, 1985, 76–89.

¹⁴ KLANICZAY, *i. m.*, 316.

rint az *Istenes énekek* őskiadásából való.¹⁵ A betűtípusok alapján bártfai nyomtatványról van szó.¹⁶ Sajnos a töredék a kötet törzsanyagáról nem árul el semmit, mert csak a vegyes énekrészből őrződtek meg szövegek. De ennek alapján is bizton- sággal azonosítható a töredék, mert a lapok élőfején rendre a „*Balassa Bálintnak Istenes Éneki*” felirat olvasható. Ezzel a felfedezéssel megdőlt az a vélekedés, hogy a sztemma gyökerénél jelölhetjük ki a Szenci Kertész által említett, példányból nem ismert lőcsei kiadást. Vagy azt kell gondolnunk, hogy az immáron két korai bártfai kiadás közül Szenci Kertész csak az egyiket ismerte és említette már idézett előszavában, vagy pedig az eddig igen korainak, 1635-40 körül keletkezettnek gondolt bártfai kiadásnak a datálását kell felülvizsgálni.

V. Ecsedy Judit tipográfiai vizsgálódásai a második lehetőséget valószínűsítik.¹⁷ Ő úgy véli, hogy az eddig korainak gondolt bártfai *Istenes énekek* kiadás csak jóval később, 1660 körül hagyhatta el a sajtót. Vagyis talán csak az első rendezett váradi kiadás megjelenése után. Ez azért nem teljesen elképzelhetetlen, mert az 1665-ös kassai kiadásról ugyanezt mondhatjuk el. Ha a betűkopások alapján levont következtetés helyes, akkor a következő sztemmát kapjuk:

¹⁵ H. HUBERT Gabriella, *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?* MKSz, 1995, 169–172.

¹⁶ A továbbiakban az egyértelműség és rövidség kedvéért ezt a kiadást mindig *őskiadás*ként emlegetjük majd, *bártfai kiadás* alatt pedig a Klaniczay sztemmáján is szereplő kiadást fogjuk érteni.

¹⁷ V. ECSÉDY Judit, *Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül*, MKSz, 1997, 202.

Csillaggal jelöltük azokat a kiadásokat, melyek nem maradtak ránk, vagy csak igen-igen töredékesen, és ezért szövegforrásként nem használhatóak. Ezen a rajzon nem szerepeltettük a Kőszeghy által feltételezett kiadást, és kérdőjelekkel jelöltük a bártfai és a kassai kiadás bizonytalan leszármaztatását, mert itt különböző elképzelések is megfogalmazódtak.¹⁸ Szerepel viszont az ágrajzon Armado Nuzzo jóvoltából a bécsi kiadás ideje (1633), és egy minden eddiginél korábbi, 1666-os lőcsei rendezett kiadás.¹⁹ Noha nyilván további kérdések is felvethetőek a sztemma helyességét illetően, lényegében ez az ágrajz ábrázolja a Balassi- és Rimay-filológia jelenlegi álláspontját.

Nem igaz azonban az, hogy az *Istenes énekek* minden egyes verse e szerint a rajz szerint öröklődött, a sztemma nem tekinthető tehát olyan mechanikus eszköznek, amivel a szövegkiadó automatikusan megállapíthatja, hogy mely kiadást kell értékesnek tekintenie, s melyeknek a variánsai érdektelenek a számára. Minden szöveg esetében továbbra is külön mérlegelni kell, hogy az egyes kiadások variánsai engedelmeskednek-e a rajznak.

2. Az erdő

Már Klaniczay Tibor²⁰ megkülönböztette azokat a verseket, melyeket a rendezett kiadások szerkesztője külső forrásból ismert, azoktól a versektől, melyeknél nem állt ilyen a rendelkezésére. Valójában három verscsoportról beszélhetünk:

- I. Azok a versek, melyek már a rendezetlen kiadásokban is szerepeltek, és Szenci Kertész *nem* rendelkezett külső forrással.
- II. Azok a versek, melyek szerepeltek ugyan már a rendezetlen kiadásokban, de Szenci Kertész külső forrásból (kéziratból, vagy más nyomtatványból) is ismerte őket.
- III. Azok a versek, melyek nem szerepeltek a rendezetlen kiadásokban, tehát Szenci Kertész csakis külső forrásból emelhette be a rendezett kiadásokba.

Klaniczay elgondolása szerint Szenci Kertész Ábrahám, ahol tehetette, külső forrásra (véltetően Balassi *Maga kezével írott könyvének* egy másolatára és egy Rimay verseit tartalmazó jó kéziratra) támaszkodott. Forrásai alapján lényegében sikerült elkülönítenie Balassi és Rimay verseit. A II. és III. csoport verseinek esetében tehát a rendezett kiadások alakjait kell előnyben részesítenünk. A III. csoport verseinél nem is tehetünk mást, hiszen ezek csak a rendezett kiadásokban szerepelnek, ám a II. csoportnál véleményünk szerint nem követendő automatikusan ez az útmutatás.²¹

¹⁸ KŐSZEGHY Péter, *A Balassi-szövegahagyomány néhány kérdéséről*, ItK, 1985, 76–89; VADAI István, *Hozzászólás a hozzászóláshoz* (előadás a 2005-ös sárospataki Balassi-konferencián), sajtó alatt.

¹⁹ ARMANDO NUZZO, *Gyarmati Balassa Bálintnak Istenes éneki, Bécs 1633*, bevezető tanulmány a hasonmás kiadáshoz, Bp., 1994.

²⁰ KLANICZAY, *i. m.*, 275.

²¹ A modern kiadások nem is követik automatikusan, esetenként a rendezetlen kiadások variánsait tekintik helyesnek. Hallgatólagosan ugyan, de nem fogadják el Klaniczay eredményeit. Jelen írásunkban a II. csoport szövegahagyományát nem vizsgáljuk, csak egy ezekre a versekre is kiterjedő teljes kolláció után lehet majd megítélni a kérdést.

Ugyanis semmi garancia sincsen arra, hogy Szenci Kertész külső forrása feltétlenül jobb, mint a rendezetlen kiadásokban szereplő szöveg; sőt még arra sem, hogy a külső forrás feltétlenül ugyanazt a szerzői változatot tartalmazta. Ráadásul arra sincsen bizonyíték, hogy Szenci Kertész a rendezetlen kiadások és a használt külső források szövegét nem kontaminálta. A II. csoport verseinél a szövegek kiadójának mindkét változatcsoporttal foglalkoznia kell. Vagyis a sztemma ezeknél a verseknél egyszerre veszíti érvényét, és mégis érvényben marad. Érvényét veszti, mert ha Klaniczaynak igaza van, akkor a rendezett kiadások itt semmit nem örökölnek a rendezetlenekből, vagyis törölnünk kell a két váradi kiadást összekötő vonalat. De a sztemma érvényben is marad, mert esély van a szövegek kontaminálódására.

Az igazán problematikus szöveghagyományú versek azonban az I. csoportban találhatóak. Ezekről a kivételekről Klaniczay a következőket mondja: „Alapul véve a bártfai kiadást, a váradi kiadónak az alábbi versek hovatarozása felett kellett megfelelő útbaigazító kézirat híján döntenie:

Bizonyyal esmérem rajtam nagy haragod
Ó, én Istenem, ím mi törtinék
Ó, szent Isten, kit kedvedben
Kegyelmes Isten, kinek kezében
Adj már csendességet
Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása
Ó, én kegyelmes Istenem
Ó, szegény megromlott s elfogyott
Epicédium
Végtelen irgalmú
Mert ki megtér (Rimay *Reménségem* vagy *nékem* kezdetű énekének,
az *Epicédium* bártfai kiadásbeli szövegébe bekerült egyik strófája.)

Az *Epicédium* nem okozhatott problémát, mert a bártfai kiadás kiírta a szerző nevét. Az *Epicédium* szövegéből megtudta viszont, hogy a *Végtelen irgalmú* kezdetű zsoltár Balassi alkotása, s ezért ezt külön is közölte kötete Balassi-részében, sőt – azt gondolván, hogy a *Mert ki megtér* kezdetű strófa is az *Epicédium*nak egy Balassitól származó betétje, ezt Balassi zsoltára után, a Balassi-rész végére helyezte. A többi ének közül a *Bizonyyal esméremről* a versfők révén biztosan tudta, hogy Balassi-szerzemény, de a további verseknél végképp nem volt mire támaszkodnia. Mivel azonban sejthette, hogy a birtokában lévő Balassi-kézirat nem tartalmazza Balassi valamennyi istenes versét, a Rimay-versek kéziratáról viszont joggal hihette, hogy teljes, mert az kiadásra volt előkészítve, e fennmaradt énekeket egyszerűen Balassinak tulajdonította. Így esett meg, hogy Rimay híres éneke, az *Oh szegény megromlott s elfogyott magyar nép*, évszázadokig Balassa műveként vált ismeretessé.²²

²² KLANICZAY, *i. m.*, 312.

Ha Szenci Kertész Ábrahám ezeknél a verseknél valóban nem támaszkodhatott a kikövetkeztetett kéziratok forrásaira – ahogyan Klaniczay meggyőző példái alapján ezt gondolni lehet –, akkor a szövegek rendezett kiadásokban található variánsai lényegében csak rontások lehetnek. A modern szövegkiadónak tehát a rendezetlen kiadások alakjait kell alapul venniük, a rendezetteket pedig az *eliminatio codicum descriptorum* szövegkritikai elve alapján ki kell zárnia: Ám a szóbanforgó verseknél mégsem ilyen egyszerű a helyzet. Ugyanis a Klaniczay listáján található versek legnagyobb részét Szenci Kertész elvileg ismerhette máshonnan is, nem csak az *Istenes énekek* korábbi kiadásából. Az *Epicédium* 1596-ban önállóan megjelent, az *Adj már csendességet...* és a *Bizonnyal esmérem...* kezdetű költemények pedig a 17. század elején kiadott unitárius énekeskönyvekben szerepelnek. A kérdéses versek nagy része 17. századi eleji kéziratokban is előfordul, tehát a rendezetlen kiadások nem minősülnek kizárólagos forrásnak. Az *Ó, én kegyelmes Istenem...* kezdetű vers például benne van több, az *Istenes énekek* őskiadásának megjelenése előtt összeírt kéziratok versgyűjteményben is: a *Detsi-kódexben* (1609–1613),²³ a *Lipcsei-kódexben* (1615)²⁴ és a *Lugossy-kódexben* (1629–1635).²⁵ Az unitárius énekeskönyv, vagy egyéb kézirat alapján Szenci Kertész persze továbbra sem tudott dönteni arról, hogy Balassi vagy Rimay által szerzett versről van-e szó, de elméletileg a szöveget javíthatta, ronthatta, kontaminálhatta e források alapján is. Vagyis azon versek esetében, ahol az *Istenes énekek* rendezetlen kiadásain túl egyéb korai szöveget is ismerünk, ezeket is be kell vonnunk a vizsgálatba.

Sajnos az is igaz, hogy ahol nem ismerünk ilyen egyéb forrást, ott is meg kell engednünk, hogy Szenci Kertész Ábrahám elvileg ismerhetett. A tájékozott tipográfus és szerkesztő maga is ad ki énekeskönyveket, birtokol kéziratok versgyűjteményeket, egyáltalán nem lehetünk biztosak abban, hogy csak a fentebbi szemmán szereplő nyomtatványok alapján dolgozott. Mindezt akár bizonyítani is tudjuk. Ha elvégezzük az I. csoportban található versek teljes kollációját, vagyis a rendelkezésünkre álló 17. századi rendezetlen és rendezett kiadások szövegváltozatainak teljes összevetését – ahogyan jelen dolgozatunk készítése közben tettük – akkor számos szövegkritikai anomáliát figyelhetünk meg, melyeket sehogyan sem lehet a bemutatott szemmára illeszteni.

Az *Ó, én kegyelmes Istenem...* incipitű vers például többletstrófát tartalmaz a rendezett kiadásokban a rendezetlenekhez képest. A vers 5. versszak után mind a löcsei, mind a kolozsvári típusú kiadásokban ez a strófa áll: *Ellened való sok vétkem, / mint Dávidé, olyan nékem, / Kiért amint én azt vélem, / veszett keserves életem*. Ennek a strófának a rendezetlen edíciókban nyoma sincs, megtalálható viszont a fentebb felsorolt kéziratokban. Itt tehát Szenci Kertész nem támaszkodha-

²³ STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvei és versgyűjteményei bibliográfiája (1565–1840)*, Bp. Akadémiai, 1963 (a továbbiakban: STOLL), 25.

²⁴ STOLL 32/1.

²⁵ STOLL 47. A vers még további 17–18. századi kéziratokban is előfordul, ám ezek már nem lehetnek Szenci Kertész Ábrahám forrásai, sőt inkább megfordítva: az a valószínű, hogy az *Istenes énekek* rendezett kiadásainak szövege került át kéziratokba (pl. a *Mátray-kódex*, STOLL 104. esetében).

tott sem a rendezetlen kiadásokra, sem a Klaniczay által kikövetkeztetett tartalmú saját Balassi-kéziratára. Ha ennek ellenére mégis közli e strófát, más kéziratokkal párhuzamosan, akkor (1.) vagy az eddig feltételezett szövegforráson kívül más is használt, (2.) vagy a Klaniczay által kikövetkeztetett kézirat mégiscsak tartalmazta ezt a verset. Az (1.) eset a valószínűbb, mert Szenci Kertész Ábrahámról feltételezhetünk tudatos szerkesztői, szöveggondozói szándékot. Igaz persze, hogy nem szívesen szaporítanánk az általa használt források számát minden olyan esetben, amikor szövegeltérést észlelünk. Nem teljesen lehetetlen az sem, hogy a (2.) eset áll fenn, vagyis az a Balassi-kézirat, mely a rendezett kiadások forrásául szolgált, nem teljesen olyan tartalmú volt, ahogyan azt Klaniczay rekonstruálta.

Klaniczay elgondolása során abból indult ki, hogy a *Balassa-kódex* verssorrendje többrendbeli párhuzamot mutat a lőcsei típusú kiadások verssorrendjével. E nyomtatványok tartalomjegyzékéből a nevezetes fésűs eljárással kikövetkeztethető a *Balassa-kódex* nagy cruxának tartalma. Ezért Klaniczay arra gondolt, hogy a Szenci Kertész által használt Balassi-kézirat tartalmában azonos lehetett a *Balassa-kódex*-szel, és ebből a szerkesztő csupán a szerelmes darabokat hagyta el, a benne található istenes verseket pedig a kéziratnak megfelelő sorrendben adta ki. Egyúttal ez az eljárás, illetve egy Rimay-kézirat segített különválasztani a két költő verseit, leszámítva a fentebb felsorolt néhány ének esetét.

A gondolatmenetet ugyan némileg gyengíti az a filológiai döccenő, hogy az *Áldott szép Pünkösdnek gyönyörű ideje...* kezdetű vers mégis pontosan a helyén, mégis valószínű, hogy Szenci Kertész kéziratában az istenes énekek sorrendje lényegében azonos volt a *Balassa-kódex* sorrendjével. Nehezen lenne hihető, hogy Szenci Kertész éppen azokat a darabokat emelte volna kiadására élére, melyek a *Balassa-kódex*-ben sincsenek meg (vagy nem jut számukra kikövetkeztetett hely a kódex nagy cruxánál). Nem állíthatjuk persze, hogy a váradi tipográfus kézirat forrásának *mindenben* egyeznie kellett a *Balassa-kódex*-szel, ám az hihető, hogy a rendezett kiadások élére emelt versek hiányoztak belőle. Klaniczay azzal igyekszik megerősíteni ezt a következtetését, hogy kimutatja: ezen versek szövegeinél Szenci Kertész soha nem javít, hanem csak ront.²⁶ A példák azonban több okból sem meggyőzőek.

Klaniczay eleve elismeri, hogy van két olyan vers, mely ellentmondani látszik gondolatmenetének (*Adj már csendességet..., Ó, én kegyelmes Istenem...*), ezek azonban más korai forrásból is ismertek voltak. Ilyen alapon tulajdonképpen kizárhatna a tárgyalat nyolc vers közül további hármat is (*Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása..., Bizonyal ismérem rajtam most haragod..., Kegyelmes Isten, kinek kezében...*), hiszen ezek is megtalálhatóak az őskiadást megelőző külső forrásokban. Klaniczay nem tárgyalja Rimay *Ó, szegény, megromlott s elfogyott magyar nép...* kezdetű versét, noha alkalmas lenne az érvelésre, mert nem fordul elő külső forrásban, és a rendezett kiadások láthatóan nem javítanak, hanem rontanak a szövegén. A fennmaradó öt ének közül háromról azt mondja, hogy csak jelenték-

²⁶ KLANICZAY, i. m., 275–276.

telen hangtani eltérésekben mutat eltérést a rendezetlen kiadásoktól. A *Lelkemnek hozzád való buzgó kiáltása...* kezdetű darabról csak általánosságban beszél, és azt állítja, hogy „többnyire” ront. Végül bemutatja a *Ó, szent Isten, kit kedvedben...* eltéréseit, ezek között azonban vitatható variáns (*szegénység – szégyenség*), és ellenpélda (*légyen – léssen*) is akad. Ez utóbbinál Klaniczay a bécsi kiadás sajtóhibás alakjának minősíti a 9. sor *légyen* alakját, ám a teljes kolláció azt mutatja, hogy a – Klaniczay által nem ismert – kassai kiadás is ezt azt alakot hozza, vagyis az őskiadásban is ennek kellett szerepelnie. Ez a példa éppen azt mutatja, hogy Szenci Kertész még ott is javít a szövegen, ahol a rendezetlen kiadások *egyöntetűen hibáznak!* Tehát az *Istenes énekek* élén szereplő nyolc versről nem állíthatjuk, hogy ezeket Szenci Kertész Ábrahám lényegében a rendezetlen kiadásokból vette át, mert saját kéziratos versgyűjteményében nem szerepeltek. Azt kell gondolnunk, hogy a kéziratából hiányzó darabok jelentős részénél külső forrásokra támaszkodott, ezek alapján javította a szöveget.

Klaniczay gondolatmenetének korrekt felülvizsgálata persze csak egy, minden apró mozzanatra kitérő, részletes kollacionálással lehetséges. Ez az összehasonlító munka világított rá arra, hogy a vizsgált versek szövegtörténete jóval bonyolultabb, mint ahogyan a sztemma ábrázolja, vagy ahogyan Klaniczay tanulmánya alapján eddig elgondoltuk. A kollacionálás további eredményekkel is szolgált. Az idő közben előkerült újabb *Istenes énekek* kiadások (Kassa 1665, Lőcse 1666, Kolozsvár 1669–1677), illetve a bártfai kiadás későbbre datálása már eleve azzal a következménnyel járt, hogy a korábbi példákat ki kellett egészíteni. Sem Eckhardt kritikai kiadása, sem az újabb kiadások nem dolgozzák fel az összes fontos variánst.

Csupán az eddig is érintett I. verscsoport és az *Epicédium* vizsgálata azt mutatja, hogy a rendezett kiadások igen nagy számban olyankor is a rendezetlen bécsi kiadással egyeznek meg, amikor a bártfai és/vagy kassai kiadás ettől eltérő alakot hoz. Mivel a vizsgált verscsoportban található énekek többsége előfordul korai külső forrásban is, először nyilván arra kell gondolnunk, hogy Szenci Kertész Ábrahám eltér az *Istenes énekek* szövegétől, és valamilyen egyéb forrásból közli a verset, vagy legalábbis külső forrás alapján javítja a szöveget. Ám az alaposabb vizsgálat azt mutatja, hogy erről nem lehet szó.

Vegyünk egy olyan példát, ahol a szöveg megtalálható minden kiadásban. Ilyen vers az *Adj már csendességet...* Klaniczay eltekint ennek a versnek a vizsgálatától, mert mint írja: „szövegtörténete ... különösen bonyolult, ... Balassi más verseitől függetlenül is igen széles körben elterjedt: ... bekerült már az 1600 körül megjelent első unitárius énekeskönyvbe ... Elképzelhető ezért, hogy a váradi szerkesztő is ismerte a korábbi nyomtatott kiadásoktól eltérő valamely változatát.”²⁷ A rendezett kiadások azonban számos helyen olyankor egyeznek meg a bécsi kiadás alakjával

²⁷ KLANICZAY, i. m., 276.

a bártfai és kassai kiadástól eltérően, amikor a külső források minden változattól *eltérő* szöveget adnak. Csak néhány példa:²⁸

7. s. Bécs, Lócse, Kolozsvár: *Irgalmad végtelen, de bűnöm éktelen*
Bártfa, Kassa: *Mert az jó végtelen, mi bűnünk éktelen*
Unitárius-ék., Thordai-k.: *Benned oly végtelen, sok (nagy) bűnöm éktelen*
10. s. Bécs, Lócse, Kolozsvár: *ébredhet-é?*
Bártfa, Kassa: *ébredhető.*
Unitárius-ék., Thordai-k.: *téríthető.*
11. s. Bécs, Lócse, Kolozsvár: *sőt jót reménlenem*
Bártfa, Kassa: *de jót cselekednem*
Unitárius-ék., Thordai-k.: *sőt jót cselekednem*

E példák alapján nem gondolhatjuk, hogy Szenci Kertész valamely meglévő nyomtatott énekeskönyv alapján tér vissza a bécsi kiadásban található alakhoz. Inkább hihető, hogy a bártfai és kassai kiadás a versnek erősen átírt, vagy általunk nem ismert külső forrásból való változatát tartalmazza, ugyanis e két edíció tíz alkalommal is minden más forrástól eltérő variánst tartalmaz. Hasonlóak a példák az I. csoport többi versénél is. A sztemmára pillantva erről a jelenségről azt mondhatjuk, hogy ilyenkor a rajz szerint az őskiadásban is annak az alaknak kellett állnia, ami a bécsiben és a rendezett kiadásokban egyformán szerepel; a bártfai és kassai kiadás pedig *közös hibát* tartalmaz.

Ez a következtetés harmonizál azzal a szakirodalomban általánosan elfogadott véleménnyel, hogy a kassai kiadás pusztán szolgálai lenyomata a bártfainak. Ezzel a véleménnyel azonban egyfelől az a gond, hogy azon a hiedelmen alapul, miszerint a bártfai kiadás jóval korábbi. Ma már tudjuk, hogy mindkét kiadás 1660 után keletkezett, és időbeli sorrendjük sem bizonyos. Noha a két kiadás nagyfokú azonosságot mutat, ritka kivételként mégis lehet olyan szövegrészt mutatni, ahol a kassai kiadás bizonyosan jobb szöveget hoz. *A gonosz természet megromlásáról...*, kezdetű vers 17. szakasza így szerepel a bártfai kiadásban:

Lám hallottad régi *paraszt* beszédben,
A'ki másnak vermet és életében,
Nem sok kerülheti el-életében,
Maga nyaka szakad belé *éltében*.

²⁸ A teljes kolláció ennél bonyolultabb képet mutat. A külső források variánsai gyakran megegyeznek valamely *Istenes énekek* kiadásával, hol a bécsivel, hol az összes rendezetlennel. Az is előfordul, hogy olyankor térnek el közösen, amikor az *Istenes énekek* minden kiadása azonos alakot hoz. De soha (!) nem fordul elő az az eset, hogy a külső források csak a rendezett kiadásokkal esnének egybe, a rendezetlennel pedig nem. Tehát Szenci Kertész ezen külső források segítségével nem javíthatta kiadását.

Ezzel szemben a kassai kiadásban, és vele teljesen megegyezően a rendezett kiadásokban (a kolozsvári és lőcsei típusban egyaránt) a következőképpen áll:

Lám hallottad régi *pél*da beszédben,
A'ki másnak vermet ás életében,
Nem sok kerülheti el életében,
Maga nyaka szakad belé *vélet*len.

A kiemelt részek világosan mutatják, hogy a kassai kiadást nem lehet egyszerűen a bártfai kiadás lenyomatának tekinteni. Ugyancsak erre mutat a kassai kiadás lapszámozásában mutatkozó anomália. Ennek a magyarázatára két elgondolás is született,²⁹ mindkettő úgy véli, hogy a két szóban forgó rendezetlen kiadás két különböző ösre, az elveszett lőcsei kiadásra és az elveszett váradi első kiadásra megy vissza. Ezt a megoldást ábrázoltuk kérdőjelesen a közölt sztemmán is. Így azonban súlyos ellentmondásba ütközünk. Hiszen ekkor a bártfai és kassai kiadás kollacionálás közben feltárt közös hibái csak úgy magyarázhatóak meg, ha ezek a hibák a sztemma egy korábbi pontján jöttek létre. Ám ha az elveszett lőcsei kiadás, vagy az elveszett váradi kiadás bárhol is a megfigyelt hibás alakot tartalmazta volna, akkor a helyes alak nem juthatott volna el a váradi rendezett kiadásig!

Az ágrajzot nem tudjuk egyszerűen kiigazítani. Bizonyos ugyanis, hogy az ös-kiadásban még nem szerepeltek Balassi és Rimay énekei után a vegyes énekcsoporthoz Pécseli Király Imre versei. Ezeket csak egy későbbi kiadás fűzte hozzá a törzsanyaghoz. Erre utal a kassai kiadás címlapja: *Most újonnan sok kedves Énekekkel, PÉCSELI K. IMREH istenes Énekivel megbővítettett.* A bártfai edíció ugyanúgy tartalmazza ezeket a verseket, mint a kassai (és mint a rendezett kiadások is). Emiatt a szóban forgó rendezetlen kiadásoknak (és az összes rendezett kiadásnak) egyetlen ágon kell elhelyezkednie, egyetlen közös ősök van, tudniillik az a kiadás, amelyik a *megbővítést* végrehajtotta. Ez a kiadás a közölt sztemmára pillantva csak az elveszett lőcsei kiadás lehet. Ám ha a bártfai és a kassai kiadás közös hibát tartalmaz, akkor ezért a hibáért ugyanez az elveszett lőcsei kiadás a felelős; és ekkor ennek a hibának öröklődnie kellene a rendezett kiadások felé is.

Az ágrajzot nem tudjuk egyszerűen kiigazítani. Ezért most megkerüljük a problémát. Valahogyan Szenci Kertész Ábrahámnak is meg kellett kerülnie a rendezetlen lőcsei kiadást, különben nem egyezhetnének a rendezett kiadások gyakorta úgy a bécsi kiadással, hogy eközben eltérnek a bártfaitól és a kassaitól. Ismerjük Szenci Kertész saját rendezett kiadásának előszavát. Ebben ezt írja: „Mivel az néhai jó hírrel-névvél tündöklő vitéz úrnak, a Tekintetes és Nagyságos Gyarmathi Balasi Bálintnak Istenes éneki amaz jó emlékezetű, Istenben boldogul kimúlt néhai Nemes és Nemzetes Rimai János ékes énekivel annyira együvé voltak elegyedvén *az elébbi bártfai, lőcsei, sőt még a váradi első kibocsátásban is*, hogy melyek legyenek a megnevezett úr elméjének istenes rajzati, a más fő személynek viszont idvesség találmányi, aki ugyan gyakran olvasta légyen is a két rendbéli munkát, alig

²⁹ KÓSZEGHY, *i. m.*; VADAI, *i. m.*

tudhatott (avagy ugyan nem is) választást közöttök tenni.” A szerkesztő felsorolja azokat a kiadásokat, melyeket ismert. Sorrendben egy bártfai (ez az őskiadás lehet), egy lőcseit (amelyik talán Pécseli Király énekeivel bővít), és a saját korábbi váradi kiadását (mely még rendezetlen volt). Vajon a rendezett kiadás készítésekor melyiknek a szövegére támaszkodott? Nyilván nem érvényes a kérdés azokra a versekre, melyeket kéziratból közöl. De ahol tényleg a rendezetlen kiadások szövegét használja, ott vajon melyiket?

A sztemma azt ábrázolja, hogy saját váradi kiadását, az pedig a megelőző lőcseit. De nem lehetséges, hogy tudatosan vagy ösztönösen Szenci Kertész Ábrahám is alkalmazta az *eliminatio codicum descriptorum* elvét? Mert ha igen, akkor azon versek esetében, melyek már az őskiadásban is fellelhetőek voltak, az 1632 körüli bártfai kiadás szövegét választotta. És ekkor ronthat nyugodtan az elveszett lőcsei kiadás, örökölheti ezt a hibás alakot minden további rendezetlen edíció, a rendezettekben mégis a bécsi kiadással egyező helyes alak fog szerepelni.³⁰ Elképzelhetőnek tartjuk tehát, hogy az *Istenes énekek* sztemmája azért nem helyes, mert esetenként (pl. Szenci Kertész Ábrahám esetében) előfordulhat, hogy a kiadó nem a rajzon közvetlen ősként szereplő kiadásból meríti szövegét, hanem korábbi edíciót vesz alapul. A kolláció azt mutatja, hogy az *Istenes énekek* szöveg hagyományja erősen kontaminált, és így a *recensio aperta* szabályai érvényesek rá.

Következtetésünk meglehetősen hipotetikusnak tűnhet. De nem is az a célunk vele, hogy egy csapásra minden szövegkritikai gondot eloszlassunk. Éppen nem. Hiszen azt állítjuk, hogy nem látszik a fától az erdő. A megrajzolt sztemma miatt nem látjuk, hogy szinte minden egyes versnél különböző módon hagyományozódó szövegekkel kell számolnunk. Nem tudjuk, hogy pontosan milyen kézirat birtokában dolgozott Szenci Kertész. Nem lehetünk teljesen bizonyosak sem kéziratának sorrendjében, sem tartalmában. Azt sem tudjuk, hogy hol használt további kéziratokat, egyéb külső nyomtatott forrásokat. Az *Istenes énekek* darabjainak részletes kollációja arra utal, hogy az egyes kiadások kaotikusan függenek össze. Olykor nagyon különböző kiadások (pl. bécsi rendezetlen, váradi rendezett) azonos alakokat hoznak, máskor pedig nagyon hasonló kiadások (pl. két egymást követő kolozsvári) nagyon eltérőket. Olykor az a gyanúnk, hogy erős kontamináció lépett fel, máskor arra utal a szövegváltozás, hogy az fel nem derített külső forrásból származik. Ráadásul az összefüggések feltérképezéséhez nem elegendő a Balassikorpusz vizsgálata, szükség van a Rimay-versek, sőt a vegyes énekanyag teljes kollációjára is. Kusza, az egyező és eltérő variánsoktól szinte átláthatatlan szövegerdő alkotja az *Istenes énekek* hagyományát. És féltő, hogy ezt egy szépen rajzolt fa nem megmutatja, hanem eltakarja.

³⁰ A modern szövegkiadások Klaniczay gondolatmenete alapján az I. csoport verseinél mindedig a rendezetlen kiadások alakjait tekintették megbízhatóbbnak. Ám ha kontamináció történt, akkor a rendezett kiadások őrizhetik az őskiadás helyes alakját olyankor is, amikor a rendezetlen kiadások rontanak. Ezért az I. csoport verseinél sem automatikus az alapszöveg kiválasztása.

GUARDARE L'ALBERO E NON VEDERE IL BOSCO
Problemi testuali delle *Istenes énekek (Rime spirituali)* di Bálint Balassi

La letteratura critica afferma che il testo di alcune *Istenes énekek (Rime spirituali)* di Bálint Balassi e di János Rimay si è deteriorato nelle edizioni a stampa man mano che queste si sono allontanate cronologicamente dalla perduta *editio princeps*; e che Ábrahám Szenci Kertész – l'editore tipografo di Várada che fornì un'edizione più corretta e amplia dei due poeti, distinguendone le composizioni grazie all'acquisizione di nuove fonti manoscritte –, non disponendo per il gruppo di poesie in questione di nuove fonti, abbia riprodotto il testo delle edizioni precedenti, in cui le poesie dei due autori erano tramandate sotto un solo nome. In base alla collazione dei testi si può invece dimostrare che l'editore di Várada anche nel caso di questo gruppo di poesie ha evitato di riprodurre il testo delle edizioni a lui immediatamente precedenti. Anche in questo caso egli ha dunque usato fonti migliori o la stessa *editio princeps*. Entrambe le ipotesi portano almeno a due conclusioni: lo stemma delle *Rime spirituali* va ridisegnato e l'editore delle rime di Balassi e Rimay, dovrà per queste rime tenere in nuova considerazione l'edizione di Ábrahám Szenci Kertész.